

Ilkka Mäkinen:

Luemme ko kuin munkit: mistä lukuhalu tuli ja mihin se menee?

It is generally believed that reading as a sustained everyday activity is in danger. Recent studies tell that especially the young people do not read long texts for pleasure. Is the traditional reading, where the reader is immersed in the world of a long text, typically a thick novel, dying? Can we find parallels for today's situation in the history of reading? A fertile historical parallel may be the antagonism between the medieval scholastic way of reading and the monastic reading. Reading whole texts from the beginning to the end was rare in the scholarly world of the late middle ages. There was no need for love of reading but it was important to learn to analyze the texts and use them in oral discussions. But the rhetorics of love of reading existed elsewhere, in monasteries. It was described idealistically by medieval mystics, such as Bernard of Clairvaux. Monks were supposed to read engagingly the Bible and other spiritual books with an emotional relationship to the text. The reformation and counter-reformation brought this kind of reading rhetorics into the vernacular languages. Since the 17th century the concept of love of reading has been used in lay discourse. Are we witnessing an end of the traditional love of reading?

Address: Ilkka Mäkinen. School of Information Studies, University of Tampere. FI-30014 UNIVERSITY OF TAMPERE, Finland, email ilkka.makinen@utua.fi.

Johdanto

Nykyään pelätään, että lukeminen spontaanina, jatkuvana ja jokapäiväisenä toimintana on vaarassa heikentyä. Tutkimukset ja uutiset kertovat, että nuoret ikäluokat, uusi sukupolvi, lapset ja nuoret, erityisesti pojat ja nuoret miehet, eivät enää lue pitkiä tekstejä huvia vuoksi eivätkä aina edes koulutehtävien takia¹, vaikka he muuten käyttävät ja tuottavat tekstiä enemmän kuin yksikään edeltävä sukupolvi.

Tavoitteeni on tässä artikkelissa etsiä historiallisia rinnakkaisilmiöitä nykyhetken tilanteelle lukemisessa. Vaikka on selvää, että historia ei sellaisenaan toista itseään eikä edes opeta mitään eksaktia, historialliset paralleelit voivat tuottaa mahdollisia ja hedelmällisiä skenaarioita, jotka voivat toteutua eli ohjata kehitystä — tai ainakin tehdä sen ymmärrettävämmäksi.

Tässä artikkelissa minua kiinnostavat enemmän puhtaaksiviljellyt tavat puhua lukemisesta kuin lukemisen fyysikaalinen todellisuus itse. Kyse on siis lukemisen retoriikan tai diskurssin tutkimisesta. Yksityiskohtainen lukemisen todellisten käytäntöjen tutkimus on toisen tutkimuksen aihe.

Pyrin tekemään ymmärrettävämmäksi eurooppalaisen lukemiskulttuurin yhden perustavanlaatuisen osatekijän, lukuhalu, historiallisuuden. Tässä artikkelissa luon historiallisen kehityksen yleiskuvan, joskin yksityiskohtaisempi ja tarkemmin dokumentoitu esitys on jätettävä myöhempään vaiheeseen. Kun ymmärrämme, että lukuhalu on historiallinen, sosiaalinen konstruktio, jolla on alku, kehitys, kukoistus ja joka nyt on suuren muutoksen kynnyksellä, voimme paremmin hahmottaa lukemisen tulevaa kehitystä rakentavammasta

näkökulmasta. Kun tiedämme, mistä lukuhalu tulee, ymmärrämme paremmin, mitä se meille merkitsee ja minne se on menossa. Historiallisen tarkastelun antamia virikkeitä käytän sitten lukemisen tulevaisuuden näkymien pohdintaan, mikä tietenkin on luonteeltaan spekulatiivista ja subjektiivista.

Nykyaikana on (ja kaikkina aikoina on ollut) monia lukemisen tapoja, mutta kaksi niistä otetaan tässä artikkelissa likeisempään tarkasteluun. Ensimmäinen on funktionaalinen, utilitaristinen lukemisen tapa, joka tavoittelee tehokasta tiedonhankintaa. Itse asiassa tämän tyylin tavoitteena on lukea niin vähän kuin mahdollista suhteessa toivottuihin tuloksiin. Moderni media on täynnä pieniä tiedonmurusia, joita voi hakea ja joista voi rakentaa uusia tekstejä käytettäväksi sosiaalisessa kommunikaatiossa, työssä ja viihdetarkoituksiin. Yleinen käsitys on, että tyyppillisellä nykylukijalla ei ole kärsivällisyyttä viipyä pitkien tekstin ääressä. Toinen tyyli, joka saattaa olla taantunut, on vähemmän utilitaristista. Lukija uppoutuu pitkän tekstin maailmaan. Teksti valtaa täysin lukijan mielen. Paksu romaani on tyyppillinen tällainen teksti. Lukeminen aloitetaan ensimmäiseltä sivulta ja se jatkuu, kunnes saavutetaan viimeinen sivu. Sen jälkeen tartutaan uuteen kirjaan. Lukija rakastaa lukemista, hänellä on lukuhalua ja hän haluaa lukea mahdollisimman paljon, jos luettava kiinnostaa häntä. Monet meistä pelkäävät, että tällaisten juonellisesti kehittyneiden laajojen tekstien pitkäkestoinen lukeminen on vaarassa heiketä.

Emme kuitenkaan kohta tällaista lukemisen kriisiä ensimmäistä kertaa. Selkeä esimerkki samantapaisesta tilanteesta oli myöhäiskeskiajan skolastisen ja monastisen lukemisen välinen vastakkainasettelu. Oppineet ja opiskelijat kasvavissa skolastisissa yliopistoissa toisen vuosituhannen ensimmäisinä vuosisatoina lukivat tyyppilisesti koosteita, joihin oli valittu tekstikatkelmia kirkkoisien teoksista, Aristoteleelta ja muilta auktoritatiivisilta kirjoittajilta. Kokonaisten teosten lukeminen alusta loppuun oli tuohon aikaan harvinaista oppineessa maailmassa. Ei ollut tarvetta rakastaa lukemista, vaan tärkeätä oli oppia analysoimaan tekstiä ja käyttää sitä eri tarkoituksiin, eritoten suullisten väittelyiden aineksena. (Hamesse 1999.)

Mutta ajatus lukuhalusta eli muualla, luostareissa. Munkit, usein erakot, lukivat antaumuksella Raamattua, kirkkoisia, Tuomas Kempiläistä ja muita hengellisiä kirjoja: he nielivät,

pureskelivat, sulattivat, lausivat, messusivat tekstejä, ideaalimunkilla oli tunneperäinen suhde kirjoihin, hänellä oli lukuhalua.

Skolastinen lukeminen

Tärkein keskiajan lukemista selittävä seikka on kirjojen vähäisyys. Jokainen kirja piti kirjoittaa ja kopioida käsin, mikä oli hidasta ja kallista. Kirjojen tuotannon kannalta tärkeitä innovaatioita tehtiin keskiajan mittaan (niistä yleisesti: Heikkilä 2009). Uudistukset kohdistuivat kirjainten ja kirjoitustyylien kehittämiseen, typografiaan, kirjojen rakenteeseen jne. Monistusmenetelmissäkin tehtiin innovaatioita myöhäiskeskiajalla, kuten pecia-järjestelmä, jossa kopioitava kirja hajotettiin vihkosiksi, jotta moni voisi kopioida kirjaa yhtä aikaa (Lehtinen 1988, Heikkilä 2009: 72), mutta silti kirjojen tuotannossa oli vakavia esteitä samaan aikaan, kun kysyntä kasvoi tuntuvasti yliopistojen ja muiden koulujen levitessä. Ei vain yksinkertaisesti ollut tarpeeksi kirjoja kohtuuhintaan joka lukijan tarpeisiin. (Hamesse 1999, ks. myös Friedenthal 2013.)

Toisaalta pedagogiset menetelmät eivät nekään olleet kovin suotuisia yksilölliselle lukemiselle. Lukemisen tavoite oli kerätä hyödyllisiä argumentteja suullisiin väittelyihin. Niitä kerättiin enemmän tai vähemmän ulkolukemisella. Sekä kirjojen puute että pedagogiset ja tieteellisen elämän käytännöt suosivat kompilaatioiden käyttöä kokonaisten alkuperäisteosten sijasta. Koosteet tai valikoimat, joihin oli kerätty tekstikatkelmia alkuperäisistä yhteyksistään, eivät olleet erityisen innostavaa tai henkistä luettavaa. Skolastiikan analyttiset menetelmät kyllä olivat hyvin kehittyneitä. Lukeminen oli tapa analysoida tekstiä, hajottaa se palasiksi käytettäväksi suullisessa keskustelussa. Oli tärkeää löytää tarvittavat tekstikohdat nopeasti ja helposti.

Ensimmäinen askel oli rakenteistaa Raamatun teksti, koska Pyhä Kirja oli kaiken tiedon perusta. Tavoitteena oli hallita paremmin Raamatun sisältämä tärkeä informaatio. Typografiaa parannettiin ja teksti organisoitiin aikaisempaa tehokkaammalla tavalla. Teksti jaettiin mielekkäisiin ja kontrolloitaviin jaksoihin, kappaleisiin ja jakeisiin, jotka numeroitiin; luvuille annettiin otsikoita; laadittiin konkordansseja, sisällysluetteloita ja aakkosellisia hakemistoja. (Hamesse 1999, 103-104.)

Seuraava askel oli tuottaa lyhennelmiä ja koosteita tärkeimmistä teologisista ja filosofisista teoksista. Suurin osa opiskelijoista ja osa opettajista ei ehkä koskaan luenut alkuperäisteoksia. Oppineet halusivat käyttää aikansa mahdollisimman tehokkaasti. Ei ollut järkevää kopioida omaan käyttöön muiden teoksia kokonaisina, kun kerran oli tarjolla välineitä, jotka tekivät tekstit nopeiksi oppia ja helpoiksi painaa muistiin, ja auttoivat löytämään halutun tiedon nopeasti. (Hamesse 1999, 113.) Kirjojen vähäinen määrä ja oppineen keskustelun käytännöt olivat kumpikin yhteydessä muistiin hallitsevaan merkitykseen keskiajan oppineessa maailmassa (tästä ks. Carruthers 2008).

Lisäsyy koosteiden suosimiseen oli varmistaa, että tärkeiden tekstien oikea tulkinta varmasti menisi perille lukijoille, jotka voisivat saada väärää käsityksiä lukiessaan alkuperäisteoksia. (Hamesse 1999, 116.)

Jacqueline Hamessen mukaan skolastiikan aikakaudella tiedon hankinta tuli tärkeämmäksi kuin lukemisen hengellinen ulottuvuus (Hamesse 1999, 118). Tietoon piti päästä mahdollisimman suoraa reittiä ja sen vuoksi seikkailullisempia lukemisen muotoja kartettiin. Jos lukija suuntautuu vain siihen, mitä hän on etsimässä, lukemisen voi lopettaa, kun tarvittava tieto on löytynyt. Lukemista tärkeämpää on se, mitä saavutetulla tiedolla tehdään työssä, väittelyissä ja muussa sosiaalisessa kanssakäymisessä.

Skolastinen lukeminen on rationaalista ja kontrolloitua. Lukija on aina tilanteen herra. Tästä näkökulmasta naivi uppoutuva lukeminen on epäilyttävää, koska luettaessa kertovaa tekstiä lukija luovuttaa osan itsemääräysvallastaan ja vain seuraa tekstin osoittamaan polkua. Se voi johtaa mihin tahansa, mikä ei ole rationaalista. Kun luetaan kokonaisia alkuperäisteoksia, lukija joutuu kahlaamaan pitkiä jaksoja tietämättä tarkalleen, mitä etsii, ja lukija voi jopa löytää sellaista, mitä ei edes etsi. Ja ennen kaikkea aikaa menee hukkaan.

Monastinen lukeminen

Skolastinen lukemisen tyyli ei aluperin ollut dominoiva kristillisessä maailmassa. Se oli uutuus ja innovaatio. Traditionaalisempi oli toinen lukemisen tapa, jota voi kutsua monastiseksi lukemiseksi, koska sen tyyssija oli ennen kaikkea luostari. Monastisen lukemisen perinteet koettiin

skolastiikan aikakaudella vanhentuneiksi, mutta myöhäiskeskiajan mystikot arvostivat niitä. Skolastiikan nousu aktivoi luostaritradition puolustajat muotoilemaan näkemyksensä systemaattisesti myös lukemisen tapojen suhteen. Tämä synnytti vastakkainasettelun, jossa lukemisen ihanteet esitettiin selkeinä vaihtoehtoina, vaikka todellinen tilanne oli sekoittuneempi.

Jacqueline Hamesse, jonka artikkeliin olen edellä paljon viitannut, luonnehtii monastista lukemista osuvasti (Hamesse 1999, 104), mutta perusteellisimmin sitä kuvaa ja selittää ranskalainen sistersiläismunkki Jean Leclercq useissa teoksissaan (tässä erityisesti: Leclercq 1993). Hän etsii monastisen lukemisen taustoja Augustinukselta ja Gregorius Suurelta. Erityisesti Gregorius näyttää viljelleen sellaisia termejä, joita myöhemmin käytettiin kuvattaessa monastista lukemista (Leclercq 1993, 30).

Kun skolastisen *lection* (lukeminen) tavoitteena oli *quaestio* (tutkimus) ja *disputatio* (väittely), eli tieto ja tiede, monastisen lukemisen tavoitteena oli *meditatio* ja *oratio* (rukous), eli viisaus ja ymmärrys (Leclercq 1993, 72). Monastisen lukijan suhde tekstiin ei ole etäinen ja analyttinen vaan läheinen ja fyysinen, jopa lihallinen. Sitä kuvataan usein latinan sanalla *ruminatio* eli märehtiminen tai mietiskely. Leclercqin mukaan se tarkoittaa, että tekstin sisältö omaksutaan eräänlaisella pureskelulla, joka vapauttaa tekstin koko maun (Leclercq 1993, 73). Lukijan oletetaan rakastavan sitä mitä hän lukee, ottavan luetun sydämeensä ja ymmärtävän sen täyden merkityksen sisällään. Augustinuksen, Gregoriuksen ja monen muun teksteissä sanotaan, että lukija maistaa tekstin sanoman mystisellä sisäisellä aistilla, *palatum cordis* tai *in ore cordis* (Leclercq 1993, 73). Fraasin *palatum cordis* sananmukainen käännös voisi olla ”sydämen makuasti”, ja *ore cordis* voisi suomeksi olla ”sydämen puhe” tai ”sydämen suu”.

Se, miten luostaritradition edustajat kuvailevat ideaalista luostarilukemisen tapaa, ei tietenkään tarkoita, että lukeminen todellisuudessa olisi ollut tällaista. Kyse oli ihanteesta. Lukeminen oli munkin velvollisuus, se oli hurskauselämän väline, ja sitä oli tehtävä, huvitti se tai ei. Kuten artikkelin alussa mainitsin, tällä kertaa on kuitenkin kiinnostuksen kohteena juuri tapa puhua lukemisesta. Munkit ovat kuolleet ja heidän todelliset lukemisen käytäntönsä ja kokemuksensa lukemisesta ovat kadonneet, mutta diskurssi elää.

Munkkien lukemista, *lectio divina*, oli kahta lajia: *lectio super mensam* ja *lectio privata*. Lukemisen ei pitäisi koskaan lakata. Sen vuoksi kun munkit kokoontuivat aterialle, yksi heistä seisoi pulpetin ääressä ja luki muille ääneen, tätä oli *lectio super mensam*. (Negrone 1621.)

Olenaisempi oli kuitenkin yksityinen lukeminen, *lectio privata*, joka tapahtui munkinkammiossa. Lukeminen oli jatkuvaa toimintaa. Luettiin ääneti tai keskiajalla yhä useimmin puoliääneen mutisten tai mumisten. Lukemiseen kuului intohimo, tekstin kokeminen affektiivisesti, oltiinhan sentään lukemassa Raamattua tai muita todella tärkeitä tekstejä. Tunnetta lukemiseen, hyvät munkit! Sen sijaan kyse ei ollut ekstensiivisestä lukemisesta, jossa riennetään vauhdilla tekstiä eteenpäin ja vaihdetaan luettavaa usein. Munkit lukivat hitaasti mietiskellen, palaten usein taaksepäin. (Leclercq 1993.)

Olennaista oli se, että munkit lukivat alkuperäisteoksia, eivät lyhennelmiä tai valikoimia. Kohteena olivat Raamattu, kirkkoisien teokset ja pyhimysten elämäkerrat. Myös uusia kirjoja tuotettiin tämänkaltaista lukemista varten. Kuuluisin on keskiajan mystiikan mestariteos, Tuomas Kempiläisen (n. 1380-1471), *Imitatio Christi*, jota niin katoliset kuin protestantit ovat arvostaneet.

Kun monastisen lukemisen ihanteita esitellään, taustalla ovat Augustinuksen ja Gregorius Suuren tekstit. Keskiajan mystiikan kuuluisat edustajat, etunenässä Bernhard Clairvauxlainen (1090-1153) ja Bonaventura (1221-1274), tulevat kuitenkin useammin nimeltä mainituksi, koska he kehittivät ja muotoilivat suurten edeltäjiensä vaikeatajuisempia käsityksiä. Lukeminen liittyi ihmisen, Jumalan ja Kristuksen mystiseen yhteyteen. (Mystiikan perinteestä, ks. Lehmijoki-Gardner 2007.)

Esimerkiksi kertoessaan ”askeettisen lukemisen” periaatteista genovalainen jesuiitta Giulio Negrone lainaa Bonaventuralta lauseen “In lectione itaque, si qua sibi permitti contigerit, non magis quærant scientiam, quam saporem.” Lukemisen tavoite ei ole niinkään tiedon etsiminen kuin saada talteen luetun tekstin ”maku” (*sapor*). Sen jälkeen Negrone lainaa myös Bernhardia, joka sanoo suunnilleen saman asian. (Negrone 1621: 142.)

Negrone käyttää myös ilmaisua *gustus lectionis spiritualis*, hengellinen lukuhalu, kuvaamaan oikeaa suhtautumista lukemiseen. Samassa

yhteydessä esiintyy myös em. fraasi *palatum cordis*. (Negrone 1621: 144.)

Musta Surma ja lukuhulun renessanssi

Kuten edellä sanottiin, kirjojen vähäinen määrä oli keskeinen lukemisen käytäntöjä määrittävä tekijä keskiajalla. Kirjoja oli liian vähän lukijoiden määrään nähden. Muutos tässä suhteessa tapahtui kaamealla tavalla. Musta Surma levitti hävitystä 1300-luvun puolimaissa Euroopassa, erityisesti kaupungeissa, joissa valtaosa lukijoista, opiskelijoista ja opettajista asui. Katastrofaalisen epidemian jälkeen olikin yhtäkkiä enemmän kirjoja tarjolla hengissä säilyneille lukijoille. Jacqueline Hamessen mukaan kirjojen tarjonta lisääntyi ja yliopistoväki, jotka olivat jossain määrin kadottaneet lukuhalunsa aiemman vuosisadan aikana, kun he tavoittelivat tietoa puhtaasti utilitaristisesti, löysivät lukemisen ilon uudelleen. Pian myös humanistit alkoivat kaivaa esiin ja levittää klassisia tekstejä. Kirjapainotaito levisi Euroopassa 1400-luvun puolivälistä lähtien, mikä entisestään lisäsi kirjojen saatavuutta. Renessanssin aikana vahvistui myös aikaisempaa esteettisempi suhde kirjallisuuteen. Monastisen lukemisen tyyli alkoi siellä täällä levitä myös maallikkojen keskuuteen. (Hamasse 1999, 119.)

Lukemisesta tulee väline uskonnollisiin kiistoihin

Huolimatta eräänlaisesta henkilökohtaisen lukuhulun elpymisestä, renessanssista ja kirjapainotaidosta aktiivisten lukijoiden määrä jäi vähäiseksi koko väestöön suhteutettuna. Katolinen kirkko ei suosinut Raamatun yksilöllistä lukemista ja vastusti sen kääntämistä kansankielille. Maallisempaa lukemista ei myöskään rohkaistu. Monastisen lukemisen kuvaamiseen käytetty retoriikka ei ollut tarkoitettu suurille massoille. Lukemisen ihanteista ja käytännöistä käyty keskustelu pysyi latinankielisenä 1500-luvulle saakka.

Kääntein 1500-luvulla toi reformaatio, joka lisäsi yksilöllistä lukemista valtavasti. Luther ja muut reformaattorit painottivat kunkin kristityn tarvetta tutustua henkilökohtaisesti pyhiin kirjoituksiin omalla kielellään. Raamattua ja muita hengellisiä kirjoja painettiin ensi kertaa suuria määriä kansankielillä. Lukeminen tuli

uskonnollisen elämän keskiöön, missä se ei ollut aiemmin ollut.

Katolinen kirkko joutui uhatuksi reformaation takia ja lähti vastahyökkäykseen. Yksi vastareformaation tavoitteista oli vahvistaa kirkon jäsenten sisäistä uskonnollista elämää ja henkilökohtaista kiinnittymistä kirkon oppeihin. Tämä tapahtuu parhaiten lukemalla sopivia kirjoja. Katolinen kirkko alkoi levittää massiivisesti tekstejä, jotka tukivat sen asemaa (Julia 1999), mutta miten saada ihmiset lukemaan, kun yksilöllinen lukeminen ei aiemmin ollut uskovien toivottujen piirteiden joukossa? Ratkaisu oli yksinkertainen: meidän täytyy istuttaa ihmisiin lukuhalu! Lukuhalun retoriikkaa käytettiin tukemaan katolisen opin kannalta soveliaista henkilökohtaista hurskautta.

Katolinen papisto alkoi suosittelaa kansankielistä hengellistä lukemista kirkon jäsenille. Tämän uuden lukemisen ihanteet lainattiin monastisen lukemisen traditiosta. Tässä on yksi satunnainen esimerkki Ranskasta, joka oli merkittävä reformaation ja vastareformaation välisen taistelun näyttämö: *Exhortations Monastiques du R. P. Estienne des Francois Xavier, Provincial des Carmes de la Providence de Touraine, sur la Regle de l'Ordre de la B. Heureuse Vierge Marie du Mont-Carmel*, painettu 1687. Kehoitukset oli suunnattu nunnille, jotka eivät useinkaan osanneet latinaa.

Jälleen teksti sisältää viittauksia ja lainauksia keskiajan mystikoihin, erityisesti Bernhard Clairvauxlaiseen, mutta nytranskankielinen teksti on ensisijainen, latinankielinen vain tukee sitä: ”Saint Bernard avoit cette pensee quand in disoit qu'en lisant if ne faut tant chercher la science & la connoissance, qu'il faut désirer le goût, le sentiment & la douceur intérieure. *Si ad legendum accedat non tam quærat scientiam quam saporem.*” (Pyhä Bernhardilla oli tämä ajatus, kun hän sanoi, että lukiessa ei niinkään tule etsiä tiedettä ja tietoa kuin tulee haluta makua, tunnetta ja sisäistä hyvyyttä. *Jos ryhdytään lukemaan, niin silloin ei niinkään tule etsiä tietoa kuin makua.*) (Exhortations 1687: 355.) Ranskan kielen sana *goût* sisältää mm. merkitykset maku, makuaisti, halu ja tyyli.

Näin lukuhaluretoriikka alkoi siirtyä latinasta ranskaan ja muihin kansankieliin.

Lukemaan kehottamisen riski on tietenkin, että ruvettuaan kerran lukemaan ihmiset saattavat lukea sellaistaikin, joka ei heille auktoriteettien mielestä sovi. Tämän kokivat vaaraksi katolisten ohella myös protestantit, jotka huolimatta

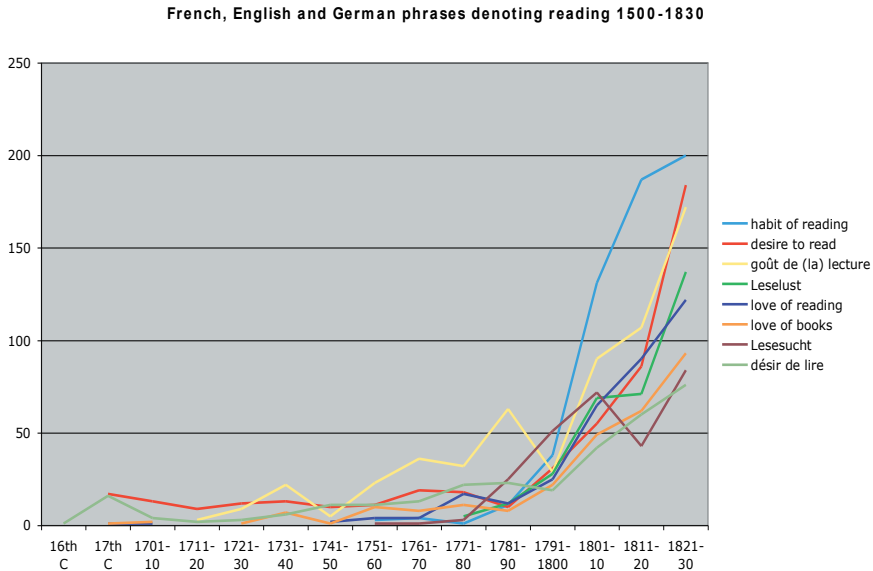
periaatteellisesta kannastaan, että jokaisen pitäisi omaehtoisesti tutustua pyhiin kirjoituksiin, pian alkoivat rajoittaa lukuvalikoimaa (Gilmont 1999). Itse Raamattukin sisältää paljon sellaista, jota on vaarallista lukea, jos lukijalla ei ole koulutusta ja itsekontrollia. Tämän vuoksi katolinen papisto järjesti kokouksia, joissa muotoiltiin ohjeita lukijoille. Yksi tällainen kokous pidettiin Pariisissa 1713 ja 1714. Kokouksen tulokset julkaistiin otsikolla *Délibérations de l'Assemblée des Cardinaux, Archevêques et Evêques, Tenue à Paris en l'Année 1713 & 1714. Sur l'acceptation de la Constitution en forme de Bulle de Nostre Saint Père le Pape Clément XI* (Paris 1714).

Kun uskonnollisen lukemisen periaatteet oli selvennetty, papisto saattoi hyvällä omallatunnolla suosittaa lukemista uskoville: “Nous y exhortons les fideles, qui se trouvent dans ces religieuses dispositions, heureux, si nous pouvions augmenter en eux le goût de cette sainte lecture; & si nous les voyions mettre à profit les grandes veritez, & les divins precepts, qui y sont renfermez.” (Kehotamme uskovia, joilla on tällainen uskonnollinen mielenlaatu, [lukemaan Raamatua], ja olemme onnellisia, jos voimme täten lisätä heissä tätä pyhää lukuhalua; ja jos näkisimme heidän hyötyvän näistä suurista totuuksista, ja jumalallisista neuvoista, jotka siihen sisältyvät.) (Délibérations 1714: 49)

Maallinen lukuhalu

Kun kansankielet oli otettu lukuhalukeskustelun välineiksi, oli helppoa virtaviivaistaa fraasi *le goût de cette sainte lecture* muotoon *le goût de lecture* tai *le goût de la lecture* (kumpaakin käytettiin 1700-luvulla), tai vastaaviksi fraaseiksi muissa kielissä, ja siirtää lukuhalukeskustelu näin täysin maalliselle alueelle. Tämä tapahtui 1600-luvun jälkipuoliskolta lähtien kolmen tärkeän kielen, ranskan, englannin ja saksan piirissä (muuta kieliä on vielä tutkittava). Jälleen täytyy muistuttaa, että kyse ei ollut lukemisen fyysikaalisen maailman käytäntöjen vaan lukemisesta käytettyjen puhetapojen jatkuvuudesta. Oleellista on, että lukemisdiskurssiin sisältyi samantapaisia oletuksia lukemisen motivaatiosta kuin keskiajan monastisen lukemisen traditiossa, vaikka lukemisen todellisuus, koko sen yhteiskunnallinen konteksti oli muuttumassa.

Olen aiemmassa artikkelissa (Mäkinen 2013a) raportoinut tutkimuksestani, jossa kartoitin



Kuvio 1. Lukuhalu merkitsevien fraasien esiintyminen ranskalaisessa, englantilaisessa ja saksalaisessa kirjallisuudessa 1500-1830. Aineisto Google Booksista. (Mäkinen 2013a)

lukuhalukeskustelun kehitystä ranskan-, englannin- ja saksankielisessä kirjallisuudessa. Lukemisen motivaatiota kuvataan suurissa eurooppalaisissa kielissä kiteytyneillä fraaseilla ja termeillä. Yleisimmin käytettyjä tällaisia fraaseja ovat ranskalaisessa kirjallisuudessa *goût de la lecture*, englantilaisessa *love of reading*, *habit of reading* ja *desire to read*, ja saksalaisessa *Leselust*. Näiden fraasien esiintymisfrekvenssiä tutkimalla voidaan seurata lukuhaludiskurssin kvantitatiivista kehitystä. Google Books, Europeana ja muut digitaaliset palvelut tarjoavat tällaiselle tutkimukselle miljoonia kirjoja, aikakaus- ja sanomalehtiä. Lukuhaludiskurssin kehitystä voi havainnollistaa kuvio 1.

Keskustelu lukuhalusta intensifioitui tavattomasti 1700-luvun viimeisinä vuosikymmeninä ja 1800-luvun alussa (ja se tapahtui nopeammin kuin julkaisujen määrän kasvu, joka sekin oli valtavaa). Silloin syntyi käsitys modernista lukuhalusta. (Sen tulemisesta Suomeen: Mäkinen 1997.)

Keskustelun taustalla on selvästi uusi ekstensiivinen lukemisen tyyli, joka näytti 1700-luvulla leviävän kuin infektio yli kaikkien yhteiskunnallisten ja maantieteellisten rajojen.

Joissakin maissa lukemisharrastuksen läpimurto sai niin dramaattisia muotoja, että yhteiskunnan auktoriteetit hermostuivat. Näin tapahtui erityisesti Saksassa 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa, kun sanomalehdissä ja kirjallisuudessa syntyi kuumeinen debatti lukemisen mahdollisista vaaroista uusien ryhmien, kuten naisten, nuorison ja alempien luokkien yhtäkkiä alettua lukea aktiivisesti ja päivittäin. Pahimmillaan ilmiö näytti patologiselta ja siitä käytettiin monia hälyttäviä termejä, kuten *Lesewut* (lukuraivo), *Lesesucht* (lukuhimo), *Leserei* (lukumania).

Reinhardt Wittmann kuvaa artikkelissaan ”Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century?” lukemisen nopeaa leviämistä ”lukubasillin” (reading bug) leviämisenä tarttuvana tautina, joka alkoi pistemäisestä infektiosta Pohjois-Saksasta ja kehittyi nopeasti ”lukemisepidemiaksi”. Muita Wittmannin käyttämiä termejä ovat ”lukumania” (reading mania), ”lukemismuoti” (reading fashion) ja ”uusi lukuhalu” (new desire for reading). (Wittmann 1999)

Wittmann pohtii artikkelissaan lukemisen historioitsijoita askarruttavaa kysymystä, tapahtuiko 1700-luvun lopulla eurooppalaista

lukemisen vallankumousta. Tämän keskustelun aloitti Rolf Engelsing, joka esitti hypoteesin saksalaisesta lukemisen vallankumouksesta 1700-luvun vaihteessa (Engelsing 1961, 1970). Jotkut tutkijat, joista kuuluisin on Robert Darnton, ovat kritisoineet Engelsingin teoriaa ja väittäneet, että mitään sellaista vallankumousta ei tapahtunut, ei ainakaan äkkinäisesti ja kuin veitsellä leikaten. Kritiikin kohteena on myös Engelsingin erottelu intensiiviseen ja ekstensiiviseen lukemiseen. (Darnton 1988.) Osaksi voi uumoilla, että Engelsingin samaa kritiikki johtuu siitä, ettei ole luettu, mitä hän todella sanoo, koska hänen kirjoituksiaan ei ole käännetty englanniksi. On kuitenkin sellaisiakin tutkijoita, jotka tukevat Engelsingin näkemystä. Wittmann kuuluu heihin. Hänen päätelmänsä on, että lukemisen vallankumous oli todellinen yhteiskunnallinen ilmiö eikä pelkästään säikähtyneen sanomalehtikeskustelun aiheuttama näköharha, ja se vieläpä vaikutti Saksan lisäksi laajalti muuallakin Euroopassa. Samantapainen ilmiö on havaittavissa myös Pohjois-Amerikassa (Hall 1983).

Oman tutkimukseni tulos tukee teesiä lukemisen vallankumouksen todellisuudesta, ja joka tapauksessa oli kyse lukuhalun vallankumouksesta. Oleellista tämän artikkelin kannalta on yhteisen eurooppalaisen lukuhaludiskurssin muodostuminen keskiaikaisten aineiden pohjalta. Sanomattakin on selvää, että koko prosessin selvittämiseksi vaaditaan paljon lisätutkimuksia eikä niiden tulos enää mahdu artikkelimuotoon.

Lukuhalu hyvä, lukuhimo paha?

Lukuhalukeskustelu levisi ja kiihtyi suurena kollektiivisena tapahtumasarjana, mutta voi olla mahdollista osoittaa kirjoittajia, joilla on ollut vaikutusta keskustelun leviämisessä. Yksi näkyvistä hahmoista 1700-luvun jälkipuoliskolla, jolla todennäköisesti on ollut vaikutusta lukuhalukeskusteluun, oli Jean-Jacques Rousseau, ensimmäisiä kirjallisuuden superjulkikkia (Darnton 1988). Hän ylisti Genèven kaupungin asukkaiden lukuhalua (*le goût de lecture*) kirjeromaanissaan *Julie ou la Nouvelle Heloise* (1761). Hän myös kehitti *Émile*-teoksessaan (1762) pedagogisen teorian, johon yksilöllinen lukuhalu sopi erinomaisesti. Juuri tuossa teoksessa hän ei kylläkään käyttänyt lukuhalua merkitsevää fraasia. Merkittävä

vaikutus on voinut olla myös Rousseau'n omaelämäkertateoksella *Confessions* (1782-1789), jossa hän puhuu runsaasti lukemisesta, ja kertoo nuoruutensa valtavasta lukuhalusta (*goût de la lecture*). Rousseau'n Tunnustusten kertomus on siinä mielessä tärkeä, että siinä lukeminen on valikoimatonta ahmimista, ja silti lopputulos oli moraalisesti suotuisa. (Mäkinen 2013c, lyhyempi engl. versio Mäkinen 2013b.)

Lukuhalun leviäminen ei nimittäin ollut itsestään selvästi hyvä asia edes valistusfilosofien näkökulmasta. Jotkin uppoutuvan ja aikaanielevän lukemisen piirteet herättivät epäluuloa aikalaisissa, olivat he sitten konservatiiveja tai valistushenkisiä. Lukemiseen sisältyi vaaroja, kuten hallitsematon lukemisen pakko, joka näytti vaarantavan lukijan terveyden ja sosiaaliset suhteet. Saksalaisessa keskustelussa näistä peloista on paljon esimerkkejä.

Lukeminen on siis periaatteessa hyvää, mutta sen pitää tapahtua kontrolloiduissa olosuhteissa ja järkipäisesti. Lukijan tulee olla tietoinen lukemisen salaperäisestä vetovoimasta. Saksalainen J. A. Bergk julkaisi 1799 merkittävän lukemisen opaskirjan, *Die Kunst Bücher zu Lesen*. Siinä hän tähdentää, että ”kirja, jota luemme, ei saa kohdella meitä kuin orjia, vaan meidän täytyy vapaalla mielellä hallita sen sisältöä. [...] Siellä lukemamme asiat eivät saa pakottaa meitä ikeeseemme, vaan meidän täytyy niitä omalla ajattelullamme rakentaa” (Tunturi 2010: 69, käännös Tunturin). Yksi syy valistushenkisten ihmisten epäluuloon voi olla se, että Janne Tunturin mukaan ”lukuhimon tuottama malli saatiin uskonnollisesta kirjallisuudesta”. Pietismin piirissä lukemisen emotionaalista puolta pidettiin tärkeänä. (Tunturi 2010: 65.) Tarkempaa tutkimusta tarvitaan, mutta voisi olettaa, että pietistien käsitys lukemisesta jatkaa keskiajan mystikoiden suosimaa monastisen lukemisen ihannetta (suomalaisen pietismin ja keskiajan mystiikan suhteista: Hiltunen 2012: 27-28).

Maallinen ja hengellinen lukuhalu ovat saman asian kaksi eri puolta, kumpaankin voidaan suhtautua positiivisesti tai negatiivisesti riippuen tarkastelijan kontekstista, mutta niitä nimenomaan yhdistää tapa ilmaista lukemisen motivaatio.

Lukuhaluun kuolema vai uusi elämä?

Huolimatta lukemiskeskustelun dramaattisista kuohuista, jotka erityisesti Saksassa olivat näkyviä, maltillinen lukuhalu hyväksyttiin kuitenkin pidemmän päälle yhdeksi modernin persoonallisuuden peruspiirteeksi. Se on välttämätön sivistyneen ihmisen ominaisuus, jota hän myös kykenee hallitsemaan. Parin vuosisadan aikana lukuhalu läpäisi koko yhteiskunnan. Suomen oloissa sen huippukohta koettiin ehkä 1990-luvun alusta 2000-luvun ensi vuosiin, jolloin oli perinteisen lukemisen suomalainen ”intiaanikesä” (Mäkinen 2009: 443).

Silti lukemisesta puhuttaessa jäi taustalle tietoisuus lukemisen vaaroista, mikä vaikutti 1900-luvun loppupuolelle saakka. Lukeva ihminen saattaa joutua lukemansa tekstin pauloihin, vääränlainen lukeminen voi rapauttaa lukijan moraalialia ja heikentää sivistystä. Sen takia lukemisen instituutioita, kuten yleisiä kirjastoja, käytettiin ohjaamaan lukutottumuksia hyväksyttävään kirjallisuuteen. Vielä muutama vuosikymmen sitten kirjastot joutuivat olemaan tarkkoja siitä, että hankkivat kokoelmiinsa vain hyvänä pidettyä kirjallisuutta. Kokonaisia kirjallisuuden lajeja haluttiin jättää kirjastojen ulkopuolelle. Sellaisia olivat salapoliisikertomukset, romanttiset naistenromaanit ja jotkin nuortenkirjasarjat. Nämä lajit saivat tuomion kriitikoilta, kirjastonhoitajilta, kirjastoviranomaisilta ja kaikilta muilta yhteiskunnan tukipylväiltä. Tämä suhtautuminen on ymmärrettävää aikakautensa kontekstissa, mutta tämän hetken näkökulmasta sitä voi pitää jopa sensuurina. Suhtautuminen osoittaa, että lukuhalu pidettiin stabiilina voimana, lähes luonnonvoimana, joka kyllä kestää ohjailun.

Tässä suhteessa tapahtui huomattava retorinen käänne 1900-luvun viimeisinä vuosikymmeninä, kun vaarallisemmaksi alettiin kokea muut mediatuotteet. Tietenkin tätäkin asiaa pitää tarkemmin tutkia, mutta näyttää siltä, että äkkiiä valitukset vääränlaisesta lukemisesta vaihtuivat pelkoihin lukuhaluun puutteesta. Samat kirjat, jotka taannoin olisi mieluummin heitetty roskakoriin, toivotettaisiin nyt avosylin tervetulleiksi, jos vain ihmiset, erityisesti nuoret, lukisivat niitä.

Nykyään ongelmana ei ole kirjojen puute. Mehän elämme lukija-paratiisissa. Se mitä puuttuu, on aika ja älyllinen kapasiteetti käyttää hyväksi kaikkea sitä, mitä maailmalla on meille tarjolla. Vastaus tähän haasteeseen on kuitenkin samantapainen

kuin myöhäiskeskiajalla. Olemme kehittäneet tekniikoita, jotka auttavat meitä selviytymään tilanteesta, joskin on selvää, että itse tekniikat ovat osa ”tilannetta”. Samaan aikaan olemme huolestuneita siitä, että osa kulttuuriperinnöstä on vaarassa. Pitkien, kertovien, juonellisesti kehittyneiden ja fiktiivisten tekstien lukeminen on yksi osa tuota perinnöstä. Minä luin hemingwayni, tolstoini ja pohjantähteni, mutta lukevatko lapseni ja lastenlapseni? Artikkelin alussa viitatu tuoreet huolestumisen ilmaukset ovat vain jäävuoren huippu. Nykyään, kuten 1700-luvullakin, lukemisen muutoksilla katsotaan olevan jopa neurologisia vaikutuksia.

Uskon, että pelkästään jo lukuhaluun historiallisen luonteen ymmärtäminen voi auttaa meitä tarkastelemaan nykyhetken huolia ja dystopisia skenaarioita tyynemmin katsein. Ennen nykyajan massalukemiskulttuuria oli jotakin ja jotakin tulee olemaan sen jälkeenkin.

Monet pelkäävät keskinkertaistumista, banalisoitumista ja puhdasta konsumerismia, jos perinteinen kirjanlukeminen heikkenee. Tämä on toistuva tema lukemisen historiassa ja huoli on varmasti aitoa. Kuitenkin, jos historia jotain opettaa, se opettaa, että täydellistä dekadenssia ei ole odotettavissa. Lukemisen ja mediahistoriassa on viimeisen viidensadan vuoden aikana tapahtunut keskeytymätöntä yleisöjen määrän kasvua ja lukemisaineistojen monipuolistumista, mutta silti keskimääräinen sofistikoituneisuuden aste ei ole laskenut, vaan päinvastoin noussut.

Aina tulee olemaan ihmisiä, jotka haluavat lukea laajaa kertovaa fiktiota, missä muodossa sitä sitten julkaistaankin, ja he haluavat lukea alkuperäisiä teoksia, kuten munkit ennen vanhaan. Kasvaisiko kuilu näiden munkkilukijoiden ja muiden välillä syvemmäksi kuin ennen? Sadan vuoden tarkasteluvälillä (taaksepäin ja eteenpäin) niin ei tapahdu. Jotakin kertoo se, että todella populaarit kirjat ovat pikemminkin paksuuntumaan kuin laihtumaan päin.

Digitaalinen ja tablettivallankumous tekevät entistä helpommaksi ja miellyttävämmäksi saada luettavaa juuri sillä hetkellä kuin sitä haluamme, ja tämä koskee myös pitkiä tekstejä. Todennäköisesti pitkän tekstin lukeminen kokee merkittävän renessanssin tulevina vuosikymmeninä, jos hinta ja teknologia asettuvat kohdilleen. Saumaton teknologia itsessään tulee luomaan uusia lukijoita ja uutta lukuhaluja, uutta puhetta lukuhalusta tai jostain vastaavasta.

Yleinen pelko on, että ihmisten kyky keskittyä on heikentynyt. Tämän ovat havainneet itsessään monet ajan hermolla elävät opiskelijat, joiden kertomuksia henkilökohtaisesta informaatiohistoriastaan olen lukenut. En epäile heidän kokemustaan, vaikka osa huolesta saattaa olla peräisin Nicholas Carrin tuoreen kirjan *Shallows* (2010) aiheuttamasta herkkistyneestä itsetarkkailusta. Carrin kirja tuntuu olevan jonkinlainen sukupolvioteos. Monet ovat ryhtyneet internet- tai älypuhelinpaastoon. Joka tapauksessa yleinen käsitys on, että tekstejä luetaan sieltä täältä verkosta pala kerrallaan ja sitten siirrytään taas toiselle sivulle, Facebook-päivitykseen tai twiittiin. Aiheuttaako tämä koherenssiongelmia lukemisessa? Todennäköisesti keskittymiskyvyn heikentymisen kokemus on illuusio, samoin kuin muistin heikentyminen, jota monet myös valittavat. Maailmamme on erittäin kompleksinen ja moni media kaipaa huomiotamme: silti näyttää siltä, että pärjäämme aika hyvin, ja keskittymiskykyäkin löytyy, jos kiinnostuksen kohde tuntuu tarpeeksi tärkeältä.

Huoli voi kuitenkin olla myös hyväksi. Huolestuminen lukuhaluun kohtalosta, ja myös siitä, että pitkien tekstien lukeminen voi olla välttämätöntä kunnollisen peruslukutaidon saavuttamiseksi, on poikanut hyödyllisiä hankkeita, jotka samalla elvyttävät lukuhalukeskustelua. Tällaisia ovat mm. suomalainen *Lukuinto—läslust* -hanke (<http://www.lukuinto.fi>) ja eurooppalainen ADORE-projekti (Teaching Struggling Adolescents Readers in European Countries). ADORE:n taustalla on mm. teorioita, joiden keskeisiä käsitteitä on *engaging reading*, siis uudestisyntynyt lukuhalu. (Garbe & Holle & Weinhold 2010, Guthrie & Wigfield 2000, Guthrie & Davis 2003, Linnakylä & Arffman 2007, Puksand 2012.)

Oleellista on myös kuunnella huolen kohdetta eli nykynuorisoa ja selvittää heidän lukemistaan. Tästä on esimerkkinä tuore laaja selvitys *Lukemisen tavat: lukeminen sosiaalisen median aikakaudella* (Herkman & Vainikka 2012). Lisää kuulemista kuitenkin kaivataan. Tuskin on syytä odottaa, että tämän hetken trendit jatkuisivat ikuisesti, koska uusia trendejä syntyy jatkuvasti. Kaikki on muutoksen tilassa, mutta se merkitsee samalla, että tulevaisuus ei ole sementoitu.

Hyväksytty julkaistavaksi 4.12.2013.

Viitteet

esim. Nuorten lukuhalu ja -taito hiipuu <http://www.norden.org/fi/ajankohtaista/uutiset/pohjoismaisten-nuorten-lukuhalu-ja-taito-hiipuu> ; Koululaiset eivät jaksa enää lukea http://yle.fi/uutiset/koululaiset_eivat_jaksa_ena_lukea_hakukoneesta_saa_vastauksen_sekunneissa/6762810 ; Pohjoismainen tutkimus: Northern Light on PISA

Kirjallisuus

- Carruthers, Mary (2008): *The book of memory. A study of memory in medieval culture*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Darnton, Robert (1988): *Readers respond to Rousseau*. Teoksessa: Darnton, Robert: *The great cat massacre and other episodes in French cultural history*. London: Penguin Books. S. 209-249.
- Délibérations de l'Assemblée des Cardinaux, Archévêques et Évêques, Tenue à Paris en l'Année 1713 & 1714. Sur l'acceptation de la Constitution en forme de Bulle de Nostre Saint Père le Pape Clément XI. Paris 1714.
- Engelsing, Rolf (1961): *Der Bürger als Leser. Die Bildung der protestantischen Bevölkerung Deutschlands im 17. und 18. Jahrhundert am Beispiel Bremens*. - Archiv für Geschichte des Buchwesens III, 1961, [palstat] 205-368.
- Engelsing, Rolf (1970): *Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit*. - Archiv für Geschichte des Buchwesens X(1970), Sp. 945-1002.
- Exhortations Monastiques du R. P. Estienne des Francois Xavier, Provincial des Carmes de la Providence de Touraine, sur la Regle de l'Ordre de la B. Heureuse Vierge Marie du Mont-Carmel. Rennes 1687.
- Friedenthal, Meelis: *Kääbustest ja hiiglastest*. — Keel ja Kirjandus 7/2013: 481-489.
- Garbe, Christine & Holle, Karl & Weinhold, Swantje (Eds.) (2010): *ADORE — Teaching Struggling Adolescents Readers in European Countries. Key elements of good practice*. Frankfurt a. M.
- Gilmont, Jean-François (1999): *Protestant reformations and reading*. Teoksessa: Cavallo, Guglielmo & Chartier, Roger (eds.): *A history of reading in the West*. Cambridge. S. 213-237.
- Guthrie, John T. & Wigfield, A. (2000): *Engagement and motivation in reading*. Teoksessa: *Handbook of Reading Research*. Vol. III. Ed. by M. Kamil et

- al. Mahwah, N.J.
- Guthrie, John T. & Davis, Marcia H. (2003): Motivating struggling readers in middle school through an engagement model of classroom practice. — *Reading and Writing Quarterly* 19 (2003), 59-85.
- Hall, Daniel D. (1983): The uses of literacy in new England, 1600-1850. Teoksessa: *Printing and society in early America*. Ed. by William L. Joyce, David D. Hall, Richard D. Brown, and John B. Hench. Worcester: American Antiquarian Society. S. 1-47.
- Hamesse, Jacqueline (1999): The Scholastic Model of Reading. Teoksessa: Cavallo, Guglielmo & Chartier, Roger (eds.): *A history of reading in the West*. Cambridge. S. 103-119.
- Heikkilä, Tuomas (2009): Piirtoja ja kirjaimia. Kirjoittamisen kulttuurihistoriaa keskiajalla. Helsinki: SKS.
- Herkman, Juha & Vainikka, Eliisa (2012): Lukemisen tavat: lukeminen sosiaalisen median aikakaudella. Tampere: TUP.
- Hiltunen, Kalle (2012): Paavo Ruotsalainen kontemplaation opettajana. — *Teologinen aikakauskirja* 2012: 20-30.
- Julia, Dominique (1999): Reading and the Counter-Reformation. Teoksessa: Cavallo, Guglielmo & Chartier, Roger (eds.): *A history of reading in the West*. Cambridge: CUP. S. 238-268.
- Leclercq, Jean (1993): The love of learning and the desire for God. A study of monastic culture. New York: Fordham University Press.
- Lehmijoki-Gardner, Maiju (2007): Kristillinen mystiikka. Läntinen perinne antiikista uudelle ajalle. Helsinki: Kirjapaja.
- Lehtinen, Anja-Inkeri (1988): Kirjoja ja kirjastoja keskiajan Suomessa. Teoksessa: *Kirja Suomessa. Kirjan juhluvuoden näyttely Kansallismuseossa 25.8.-31.12.1988*. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto. S. 15-30.
- Linnakylä, Pirjo & Arffman, Inga (Eds) (2007): *Finnish reading literacy*. Jyväskylä.
- Mäkinen, Ilkka (1997): ”Nödvändighet af LainaKirjasto”: Modernin lukuhalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot. Helsinki: SKS.
- Mäkinen, Ilkka (2009): Yleinen kirjasto hyvinvointiyhteiskunnassa 1960-luvun alusta vuosituhannen vaihteeseen. Teoksessa: *Yleisten kirjastojen historia*. Toim. Ilkka Mäkinen. Helsinki: BTJ Kustannus. S. 384-463.
- Mäkinen, Ilkka (2013a): *Lesehust, Goût de la Lecture, Love of Reading: Patterns in the discourse on reading in Europe from the 17th until the 19th century*. Teoksessa: *Good Book, Good Library, Good Reading*. Studies in the History of the Book, Libraries and Reading from the Network HIBOLIRE and Its Friends. Edited by Aušra Navickienė, Ilkka Mäkinen, Magnus Torstensson, Martin Dyrbye and Tiiu Reimo. Tampere: TUP. S. 261-285.
- Mäkinen, Ilkka (2013b): Why people read: Jean-Jacques Rousseau on the love of reading. Teoksessa: *Essays on Libraries, Cultural Heritage and Freedom of Information*. Festschrift published on the occasion of Kai Ekholm's 60th birthday on 15 October 2013. Ed. by Dorrit Gustafsson and Kristina Linnovaara. Helsinki: The National Library of Finland. S. 127-136.
- Mäkinen, Ilkka (2013c): Lukuhalun vallankumous ja Jean-Jacques Rousseau. — *Kasvatus & aika* 1/2013, saatavissa: http://www.kasvatus-ja-aika.fi/site/?lan=1&page_id=529
- Negrone, Giulio (1621): *De lectione privata librorum spiritualium*. Tractatus asceticus V. Venetia.
- Puksand, Helin (2012): Eesti kooliõpilaste lugemisharjumused. — *Keel ja Kirjandus* 11/2012: 824-835.
- Tunturi, Janne (2010): Lukuseurat ja lukuhalu. Teoksessa: *Lukupiirikirja*. Toim. Johanna Matero, Ritva Hapuli ja Nina Koskivaara. Helsinki: BTJ Kustannus. S. 62-73.
- Wittmann, Reinhard (1999): Was there a Reading Revolution at the end of the eighteenth century? Teoksessa: Cavallo, Guglielmo & Chartier, Roger (eds.): *A history of reading in the West*. Cambridge. S. 284-312.